

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.10.233-245>

УДК: 342.573(477):34(4-6ЄС)

© Єгор Гринишин¹

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДНОСТІ ПРОЄКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ “ПРО МІСЦЕВИЙ РЕФЕРЕНДУМ” СУЧАСНИМ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ

У статті здійснено аналіз референдних практик ухвалення рішень для вирішення суперечливих питань місцевого самоврядування. Особливу увагу зосереджено на міжнародних документах, що регулюють проведення голосування відповідно до європейських стандартів та на перспективах використання проєкту Закону України «Про місцевий референдум». Проблематика актуалізується у зв'язку зі збільшенням ймовірності використання місцевого референдуму як для маніпуляцій внаслідок посилення впливу держави-агресора, зважаючи на повномасштабне вторгнення на нашу територію, так і для вирішення питань, що не підпадають під компетенцію органів місцевого самоврядування. У роботі виділені законодавчі ризики, які можуть виникати під час підготовки та проведення місцевого референдуму, за умови, якщо не будуть внесені зміни до окремих частин і статей закону в контексті несення відповідальності за порушення законодавчих норм. Зважаючи на досвід голосування на місцевих виборах у минулих роках, досліджено варіанти підсумків голосування, якщо квота явки не буде зниженою. Вирішення проблем маніпуляцій прямим волевиявленням народу автор вбачає у створенні єдиної системи голосування, без розподілу її на виборчу та партійну, де кожні вибори повинні регулюватися єдиним Виборчим кодексом України, як для виборів, так і референдумів усіх рівнів.

233

Ключові слова: європейські стандарти, європейський досвід, місцевий референдум, місцеве самоврядування, безпосередня демократія, Україна, Європейський Союз.

¹ Студент IV курсу кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: hrynyshyn.yehor@chnu.edu.ua

The Issue of the Draft Law of Ukraine “On Local Referendum” Compliance with Contemporary European Standards

The article analyses the referendum practices for solving controversial issues of local government. Particular attention is paid to international documents that regulate the conduct of voting in accordance with European standards and the prospects of using the draft law of Ukraine “On Local Referendum”.

The problem becomes urgent due to the increased probability of using a local referendum for manipulation, due to the growing influence of the aggressor state, that increased after the full-scale invasion of our territory, and to address issues beyond the competence of local government. The work highlights the legislative risks that may arise during the preparation and conduct of a local referendum, provided that no changes are made to certain parts and articles of the law in the context of liability for violations of the law.

Based on the experience of voting in local elections in recent years, options for voting results have been explored if the turnout quota is not reduced. The author sees the solution to the problem of manipulating the direct will of the people in the creation of a single voting system, without dividing it into electoral and party systems, but where each election should be regulated by a single Electoral Code of Ukraine, both for elections and referendums at all levels. To ensure the stability of national security, the author proposes not to hold referendums in the temporarily occupied territories after deoccupation, at least not for three years, as it proposed by the legislator, but to increase this period so that it is equal to the years of temporary occupation.

Keywords: *European standards, European practice, local referendum, local government, direct democracy, draft law, Ukraine, European Union.*

Постановка проблеми. Одним із фундаментальних прав людини як громадянина є виборче право. Відтак, воно стосується як всеукраїнських референдумів, так і місцевих. Європейська практика демонструє тенденцію збільшення звернення до локального референдуму задля вирішення нагальних проблем територіальної громади. Це дозволяє здійснити напрацьована нормативна база окремих країн із застосуванням найкращих зразків міжнародного та європейського права. Сучасні європейські та українські реалії засвідчують, що до цього інституту все частіше звертаються, коли виникають суперечки між владою та громадянами, а відтак невміння користуватися інструментом місцевого референдуму позбавляє мешканців ефек-

тивного інструменту впливу на рішення влади. В Україні тривалий час відсутня можливість використання місцевого референдуму внаслідок законодавчої неврегульованості механізму його застосування. Проект Закону України “Про місцевий референдум”, положення якого хоч і дуже активно обговорювалися з міжнародною спільнотою та громадськістю, ще не прийнятий, його положення не достатньо дискутуються у наукових дослідженнях. Обмежена кількість досліджень місцевих референдумів як у Європі, так і в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для висвітлення європейських стандартів та найкращих практик проведення місцевих референдумів для їх впровадження в Україні, вважаємо за доцільне звернутися до нормативних документів Ради Європи, Венеціанської комісії, Конгресу регіональних та місцевих рад, Європейської хартії місцевого самоврядування, які забезпечують функціонування інституту місцевого референдуму. Важливими для дослідження перспектив застосування європейських стандартів проведення місцевого референдуму в Україні стали зокрема нормативно-правові акти українського законодавства, такі як: Конституція України, закони, що стосуються референдумів, публікації у мас-медіа щодо явки та результатів проведення голосування.

235

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу референдуму як інституту прямої демократії у місцевому самоврядуванні та, зважаючи на європейські стандарти та досвід, окреслити його використання в Україні.

Завдання – розглянути європейські стандарти проведення референдумів та визначити їх особливості в місцевому самоврядуванні, дослідити легітимізаційні ризики використання місцевого референдуму як владного інструменту для маніпуляції мешканцями громади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як засвідчує політична практика, місцеві референдуми починають набирати все більшої популярності не тільки в Європі, їх проведення є нагальною необхідністю і в Україні для розв’язання конфліктних проблемних ситуацій місцевого та регіонального рівнів. Європейський досвід як правового регулювання цього інституту, так його реалізації на практиці конче потрібний для якнайшвидшого впровадження в Україні. Особливо аналітико-рекомендаційна, спостережна діяльність Ради Європи (РЕ), Венеціанської комісії (ВК), а також Конгресу регіональних та місцевих рад (Конгрес/КРМР), що сприяє дотриманню міжнарод-

них стандартів. В умовах розвитку демократичних інституцій, європейської інтеграції Україна повинна мати законодавство, яке буде дотримуватися принципів ЄС, що закріплено законодавчо 2004 р. Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (Верховна Рада України, 2009). Необхідним є дотримання нормативно-правових актів РЄ, членом якої вона стала ще у 1995 р. Кожних чотири роки Україна отримує стратегічний програмний документ «План дій Ради Європи для України», який закріплює співпрацю між країнами та її підтримку у виконанні зобов'язань членства в організації (Українформ, 2020). Зобов'язання зокрема стосуються впровадження передових європейських практик у державі у різних сферах, в тому числі і в сфері реформ місцевого самоврядування та місцевої демократії загалом.

236 — Інститут місцевого референдуму отримує нормативно-правове регулювання у Європейській хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. (Рада Європи, 2015) та Додатковому протоколі до неї про право на участь у справах місцевого самоврядування (Рада Європи, 2009): право на місцеве самоврядування здійснюється радами або зборами, а використання референдуму у вирішенні питань місцевого значення дозволено, якщо це не заборонено законом, причому хартія передбачає обов'язкові проведення місцевих референдумів у конкретних випадках: у зв'язку зі зміною територій, у межах яких здійснюється місцеве самоврядування (Рада Європи, 2009).

Європейські вимоги у голосуванні на місцевому референдумі закріплюють: «Конвенція про участь іноземців у громадському житті на місцевому рівні» від 5 лютого 1992 р., відповідно до якої держава зобов'язується належно залучати іноземців для консультацій з питань місцевого значення (Рада Європи, 1992); Рекомендація РЄ №R(96) 2 «Про референдуми громадські ініціативи на місцевому рівні» від 15 лютого 1996 р. (Council of Europe, 1996), яка визначає право вирішувати питання місцевого значення одним із демократичних принципів, спільних для усіх держав-членів. Рекомендація РЄ від 6 грудня 2001 р. «Про участь громадян у місцевому політичному житті» визначає місцеву демократію наріжним каменем Європи, а її зміцнення – чинником стабільності (Рада Європи, 2001). Важливі процедурні аспекти щодо основних стадій референдних процесів напрацьовані у Кодексі належної практики у виборчих справах Ве-

неціанської комісії (Ключковський, 2018, 46-78). Рекомендація РЄ «Референдуми: на шляху вироблення належної практики в Європі» від 2005 р. говорить, що місцевий референдум заохочує громадян до безпосередньої участі та надає можливість брати участь в процесі вироблення рішень (Ключковський, 2018). Передові практики адаптації законодавства у сфері місцевих референдумів до стандартів ЄС визначені у «Кодексі належної практики щодо референдумів» 2007 р., схвалені як РЄ, так і ВК (Ключковський, 2018, 191-212).

Кодекс унормував загальні принципи й практики організації та проведення референдумів: право голосу, реєстрацію виборців, рівне виборче право, процедурну та предметну придатність текстів бюлетенів відповідно до законодавства, свободу формування волі виборців, процедуру голосування, статус результатів тощо. Ці рекомендації були переглянуті та доповнені 2020 р. (Venice Commission`s, 2020) вимогою щодо контролю за виконавчою владою з метою попередження обійти систему стримувань і противаг; вказано на необхідності попереднього контролю винесених на референдум пропозицій із метою відображення побажань виборців; підкреслена важливість агітаційної кампанії як засобу забезпечення балансу між різними сторонами та доступу виборців до якісної й збалансованої інформації щодо майбутнього рішення.

Особливу роль у сприянні розвитку безпосередньої демократії через локальний референдум відіграє КРМР, який визначив пріоритетними завданнями своєї діяльності сприяння більшій та активнішій участі громадян у місцевому та регіональному житті з метою покращення демократії в країнах-членах РЄ (Congress of local and regional authorities, 2021). Серед численних вимог Конгресу щодо референдумів виокремимо основні: 1) Дотримання верховенства права як першочергова вимога проведення референдумів передбачає стабільність правової бази, гармонізацію закону про референдум із законом про вибори для уникнення невідповідностей особливо у сфері проведення агітаційної кампанії та фінансування. 2) КРМР наголошує, що ухвалення закону про народовладдя повинне відбуватися на основі консенсусу з громадськістю. 3) При цьому має бути в наявності орган, що зможе своєчасно й ефективно здійснювати експертний аналіз питань референдуму на відповідність законодавству. 4) КРМР рекомендує включати представника судової влади чи експерта з права у комісії з референдуму та збори громадян для обго-

ворення питань референдуму, що значно підвищує відповідальність за ухвалені рішення (Congress of local and regional authorities, 2021).

Усі вказані вище міжнародні документи утворюють єдину систему засад, які забезпечують функціонування місцевого референдуму через: визначення предмета місцевого референдуму виключно у межах повноважень органів місцевого самоврядування; встановлення чітких термінів збирання підписів на підтримку ініціативи та прийняття остаточного рішення щодо проведення голосування; адміністрування процесу референдуму безсторонніми органами; рівне право на агітацію «за» і «проти» запропонованого питання, причому фінансування агітації має здійснюватися в порядку, ідентичному до фінансування політичних партій та виборчих кампаній; установлення чіткого механізму імплементації результатів референдумів відповідно до їх юридичних наслідків.

238
— Конституція України гарантує громадянам право брати участь в місцевих референдумах, а територіальним громадам забезпечувати їх проведення та реалізацію результатів (Конституція України, 1996). Проте, після скасування Закону УРСР «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» від 3 липня 1991 р. (Верховна Рада України, 1991) утворився правовий вакуум, що обмежує право громадян в прийнятті рішень на місцевому рівні. Відтак, місцевий референдум втратив можливість бути як ініційованим, так і проведеним. Проект Закону «Про місцевий референдум» навесні 2021 р. був опублікований ВРУ для публічних консультацій та обговорень українськими та міжнародними експертами, громадянським суспільством. У ньому місцевий референдум визначається як «форма самостійного вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого голосування» (Верховна Рада України, 2021). Предметом можуть бути: затвердження статуту територіальної громади або змін до нього, затвердження програми розвитку територіальної громади або змін до неї, дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської ради, дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови, втрата чинності нормативно-правовим актом органу місцевого самоврядування або окремими його положеннями, інше питання місцевого значення, віднесене до відання територіальної громади, її органів та посадових осіб (Верховна Рада України, 2021). Проект визначає обмеження предмету референдуму. Так, на місцевий референдум не можуть виноситися пи-

тання: які є предметом всеукраїнського референдуму, які суперечать положенням Конституції і законів України, віднесені до компетенції інших органів влади, зокрема, з приводу делегованих повноважень (Верховна Рада України, 2021).

Відзначимо, що рішення, ухвалене на місцевому референдумі, може бути скасоване тільки на такому самому голосуванні, але лише через три роки після першого, причому воно є обов'язковим для виконання на території усєї територіальної громади. Активним виборчим правом під час голосування володіють усі повнолітні громадяни, що мають виборчу адресу на території проведення (Верховна Рада України, 2021).

Питанням місцевого референдуму повинен бути текст у формі питального речення, що пропонує чіткі відповіді «так» або «ні» щодо підтримки, висловлення або прийняття рішення. Формулювання питання має не допускати різних тлумачень, не вводити виборця в оману, не містити вказівку, натяк, підбурювання чи інше спонукання до підтримки чи відхилення референдної пропозиції. Суб'єктами ініціювання можуть бути: місцева рада, місцевий голова, щонайменше 10 % відсотків виборців, а призначення здійснює територіальна комісія. Місцевий референдум вважається таким, що відбувся, якщо був дотриманий кворум явки у 50 % виборців, а рішення вважається прийнятим, якщо «так» висловили більшість виборців (Верховна Рада України, 2021).

Політичний аналітик фонду «Демократичні ініціативи» Марія Золкіна вважає, що через певний проміжок часу місцевий референдум переконає громадян, що тільки вони можуть ефективно вирішувати питання власної громади: «Цей інститут потрібен Україні. Просто треба бути готовим до того, що в перші 5-10 років будуть відбуватися маніпуляції на цьому рівні місцевими політиками, бізнесменами. Але це виховний процес, який допоможе виховати відповідального виборця» (Радіо Свобода, 2018). Потрібно враховувати переваги і ризики, з якими ми зіштовхнемося після ухвалення закону, якщо до нього не будуть внесені відповідні правки.

Серед позитивних новацій проекту відзначимо чітко урегульовану процедуру реєстрації ініціативної групи з місцевого референдуму. Раніше місцеві ради мали повноваження приймати остаточне рішення щодо призначення голосування, а тому застосовували штучні блокування ініціатив громадян. У проекті функції з ухвалення оста-

точного рішення покладено на територіальну комісію з місцевого референдуму, яка перевіряє достовірність зібраних підписів у списку реєстрації ініціативної групи, чим мінімізує вплив органів місцевого самоврядування на організацію голосування. Крім того, встановлені оптимальні квоти учасників зборів виборців, осіб у ініціативній групі відповідно до кількості населення.

Позитивним моментом також є перевірка питання референдуму на відповідність закону ЦВК, яка може звернутися до громадських організацій, наукових установ за експертизою. У разі, коли ЦВК приймає негативне рішення, то ініціатива голосування відхиляється. Потрібно, щоб громадяни знали правила формулювання питань. Після ухвалення громадянами рішення на місцевому референдумі, місцева рада повинна врахувати його під час прийняття рішення. Але законом не передбачено відповідальності у ситуації, якщо рада відмовиться його виконувати. Тому, таке формулювання можна тлумачити як необов'язкове виконання волі мешканців громади, що суперечить ідеї місцевого референдуму.

240

— Отже, місцеві референдуми необхідно розділити на два види: імперативний та консультативний і посилити відповідальність за невиконання обов'язкових рішень. Дискусійним питанням є питання кворуму явки на референдум (50 %). Його необхідно зменшити, оскільки постає загроза бездумного використання коштів місцевого бюджету, коли референдум визнають таким, що не відбувся. Такий сценарій цілком можливий. Аналіз явки на парламентських виборах із 2006 до 2019 р. свідчить про неухильну динаміку її зниження (Радіо Свобода, 2019). На місцевому рівні, традиційно, явка завжди нижча, аніж, на парламентських, проте також спостерігаємо негативну динаміку: від 75,6 % у 1994 році на перших виборах – до 48,7 % явки у 2010 році, 46,6 % і 36,9 % у 2015 і 2020 рр., відповідно (Слово і Діло, 2020). Оскільки місцеві вибори більш наближені, до місцевого референдуму, можна спрогнозувати стійку нерезультативність останнього.

Найважливішим складником локального референдного процесу вважаємо фінансування й агітацію. Відповідно до проекту закону, агітація заборонена, якщо немає створеного фонду, причому його розмір не обмежується, а заробітні плати членам ініціативної групи з нього платити не можна. Однак, немає прописаної процедури несення відповідальності за порушення визначених правил, що породжує певні ризики. Хоча і тут маємо позитивні елементи: заборона дер-

жавним службовцям брати участь в агітації (дозволена тільки під час відпустки), чітке визначення дочасної агітації, обмеження розмірів виборчих фондів, що залежить від кількості виборців. Такі новації свідчать про рівні можливості кожної зі сторін доносити до виборців свою позицію. Щодо складу виборчих комісій вбачаємо покращення у тому, що, їх формуватимуть усі учасники процесу: ініціативна група, політичні партії та громадські організації-прихильники ініціативи, політичні партії та громадські організації-опоненти ініціативи. Це дозволить досягти контролю та неупередженості в роботі.

Серед вказаних вище складових та ризиків нового закону окремо виділимо таку особливість: на місцевий референдум можна винести питання про висловлення недовіри місцевій раді та (або) сільському, селищному, міському голові (Верховна Рада України, 2021). Для цього достатньо зібрати підписи 10 % мешканців громади для ініціювання такого голосування. Це створює ризики як для міських голів, так і депутатів місцевих рад у вигляді висловлення недовіри, тому що зібрати необхідну кількість голосів мешканців для ініціювання такого голосування не складе великих труднощів. Цим можуть скористатися як впливові місцеві політичні сили, так і провладні для розподілу сфер впливу у регіоні або у протистоянні регіону з центром, коли за допомогою референдуму сильна місцева влада посилить позиції у порівнянні перед центральною владою. Пропонуємо збільшити відсоток до 40 %, або удосконалити інститут відкликання, як рекомендують європейські структури.

241

Разом з тим, для забезпечення державності та національної безпеки, була внесена окрема правка щодо проведення місцевих референдумів на тимчасово окупованих територіях: голосування можливе тільки після трьох років з моменту повної деокупації і виведення російських військ. На нашу думку, таке формулювання загрожує демократичній стабільності держави, тому що один рік, проведений в інформаційному просторі ворога, еквівалентний мінімум одному року відновлення, тому необхідно збільшити термін ресоціалізації населення окупованих територій.

Висновки. Отже, можна констатувати наступне. Задля уникнення маніпуляцій необхідно стабілізувати виборчу і партійну системи України, а не змінювати її під кожні вибори, регулювання проведення виборів і референдумів різного рівня сконцентрувати у Виборчому кодексі України. Погоджуємося з висновком експерта з питань

виборів та референдумів IFES, Дениса Ковриженка (Опора, 2021), що проєкт «відповідає міжнародним стандартам».

Закон України «Про місцевий референдум» сприятиме розвитку реформи децентралізації, його прийняття забезпечить громадянам реалізацію конституційних прав. У кінцевому результаті, після його ухвалення рівні управління будуть розмежовані за принципом субсидіарності, коли мешканці громад будуть забезпечені ефективними механізмами впливу на органи місцевого самоврядування.

Отже, з часом українці отримають гарантоване Конституцією право на організацію і проведення місцевого референдуму, яке відповідає міжнародним та європейським стандартам. Проте, щоб ефективно ним скористатися потрібно підвищувати рівень політичної обізнаності та правової культури населення, щоб чітко знати процедуру голосування й усвідомлювати, до яких наслідків призведе та чи інша відповідь на поставлене запитання.

242

Джерела та література:

1. Верховна Рада України. 1991. Про всеукраїнський та місцевий референдуми: Закон України N 1287-XII (1287-12), Липень 3. URL: <https://bit.ly/3uQpAxF> (accessed January 29, 2022).
2. Верховна Рада України. 2009. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України № 852-VI, Січень 14. URL: <https://bit.ly/36dFVSK> (accessed January 15, 2022).
3. Верховна Рада України. 2021. Про місцевий референдум: Проект Закону України № 5512, Січень 19. URL: <https://bit.ly/3pXfiYh> (accessed January 5, 2022).
4. Ключковський Ю. 2018. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні. Київ: Ваіге
5. Конституція України. 1996. Закон України № 30, Червень 28. URL: <https://bit.ly/3sZR959> (accessed January 29, 2022).
6. Опора. 2021. «Законопроект про місцевий референдум: які питання вирішуватиме, хто оплатить, як можна буде агітувати». URL: <https://bit.ly/34BtsaL> (accessed February 01, 2022)
7. Павленко І. Даниляк О. Макаров Г. Руденко А. 2019. Розвиток форм безпосередньої демократії в Україні: аналіз доцільності та перспектив застосування. Київ: НІСД.

8. Рада Європи. 1992. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, Лютий 5. URL: <https://bit.ly/3oQ8jAR> (accessed January 10, 2022)

9. Рада Європи. 2001. Про участь громадян у місцевому публічному житті: Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи, Грудень 6. URL: <https://bit.ly/3uPrONu> (accessed January 29, 2022).

10. Рада Європи. 2009. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади, ETS № 207. URL: <https://bit.ly/3JpkLPR> (accessed January 16, 2022)

11. Рада Європи. 2015. Європейська хартія місцевого самоврядування. Офіційний вісник України, № 24, Квітень 3. URL: <https://bit.ly/3oQ8jAR> (accessed January 12, 2022)

12. Радіо Свобода. 2018. “Чи потрібні українцям референдуми?” URL: <https://bit.ly/3soU8W7> (accessed January 29, 2022).

13. Радіо Свобода. 2019. “Явка на виборах в Раду стала найнижчою в історії” URL: <https://bit.ly/34I2AWT> (accessed January 29, 2022).

14. Слово і Діло. 2020. “Місцеві вибори в Україні: як змінювалася явка за період незалежності”. URL: <https://bit.ly/3BjKndW> (accessed January 29, 2022).

15. Укрінформ. 2020. “План дій Ради Європи для України продовжено до кінця 2022-го”. URL: <https://bit.ly/3sEdzZo> (accessed January 29, 2022).

16. Congress of local and regional authorities. 2021. Holding referendums at local level. Congress of local and regional authorities. 40th SESSION, Second part, Report CG 40-11. URL: <https://bit.ly/3BnfOnD> (accessed January 24, 2022).

17. Council of Europe. 1996. Recommendation No. R (96) 2 of the Committee of Ministers to Member States on Referendums and Popular Initiatives at Local Level. Adopted by the Committee of Ministers at the 558th meeting of the Ministers’ Deputies. URL: <https://bit.ly/3HQp7ip> (accessed January 24, 2022).

18. Venice Commission’s. 2020. Revised Guidelines on the Holding of Referendums CDL-AD(2020)031. Approved by the Council of Democratic Elections at its 69th online meeting and adopted by the Venice Commission at its 124th online Plenary Session. URL: <https://bit.ly/3BlQFd3> (accessed January 24, 2022).

References:

1. Verkhovna Rada of Ukraine. 1991. On All-Ukrainian and Local Referendums: Law of Ukraine No. 1287-XII (1287-12), July 3. URL: <https://bit.ly/3uQpAxF> (accessed January 29, 2022).

2. Verkhovna Rada of Ukraine. 2009. On the National Program for Adaptation of the Legislation of Ukraine to the Legislation of the European Union: Law of Ukraine № 852-VI, January 14. URL: <https://bit.ly/36dFVSK> (accessed January 15, 2022).

3. Verkhovna Rada of Ukraine. 2021. On the local referendum: Draft Law of Ukraine № 5512, January 19. URL: <https://bit.ly/3pXfiYh> (accessed January 5, 2022).

4. Klyuchkovsky, Yuri. 2018. Principles of suffrage: doctrinal understanding, status and prospects of legislative implementation in Ukraine. Kyiv: Waite

5. Constitution of Ukraine. 1996. Law of Ukraine № 30, June 28. URL: <https://bit.ly/3sZR959> (accessed January 29, 2022).

244

— 6. Support. 2021. «The bill on the local referendum: what issues will decide who will pay, how to campaign.» URL: <https://bit.ly/34BtsaL> (accessed February 01, 2022)

7. Pavlenko I. Danyliak O. Makarov G. Rudenko A. 2019. Development of forms of direct democracy in Ukraine: analysis of expediency and prospects of application. Kyiv: NISS.

8. Council of Europe. 1992. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at the Local Level, February 5. URL: <https://bit.ly/3oQ8jAR> (accessed January 10, 2022)

9. Council of Europe. 2001. On Citizens' Participation in Local Public Life: Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe, December 6. URL: <https://bit.ly/3uPrONu> (accessed January 29, 2022).

10. Council of Europe. 2009. Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the Right to Participate in Local Government Affairs, ETS № 207. URL: <https://bit.ly/3JpkLPR> (accessed January 16, 2022)

11. Council of Europe. 2015. European Charter of Local Self-Government. Official Gazette of Ukraine, № 24, April 3. URL: <https://bit.ly/3oQ8jAR> (accessed January 12, 2022)

12. Radio Liberty. 2018. «Do Ukrainians need referendums?» URL: <https://bit.ly/3soU8W7> (accessed January 29, 2022).

13. Radio Liberty. 2019. «Turnout in the elections to the Rada became the lowest in history» URL: <https://bit.ly/34I2AWT> (accessed January 29, 2022).

14. Word and Deed. 2020. «Local elections in Ukraine: how turnout has changed since independence.» URL: <https://bit.ly/3BjKndW> (accessed January 29, 2022).

15. Ukrinform. 2020. «The Council of Europe Action Plan for Ukraine has been extended until the end of 2022.» URL: <https://bit.ly/3sEdzZo> (accessed January 29, 2022).

16. Congress of local and regional authorities. 2021. Holding referendums at local level. Congress of local and regional authorities. 40th SESSION, Second part, Report CG 40-11. URL: <https://bit.ly/3BnfOnD> (accessed January 24, 2022).

17. Council of Europe. 1996. Recommendation No. R (96) 2 of the Committee of Ministers to Member States on Referendums and Popular Initiatives at Local Level. Adopted by the Committee of Ministers at the 558th meeting of the Ministers' Deputies. URL: <https://bit.ly/3HQp7ip> (accessed January 24, 2022).

245

18. Venice Commission's. 2020. Revised Guidelines on the Holding of Referendums CDL-AD(2020)031. Approved by the Council of Democratic Elections at its 69th online meeting and adopted by the Venice Commission at its 124th online Plenary Session. URL: <https://bit.ly/3BlQFd3> (accessed January 24, 2022).